

**Методика
за противодействие
на езика на омразата
В начален курс
на образованието**

Този документ е създаден в рамките на проекта „Деца, родители и учители срещу езика на омразата и дискриминацията“, осъществен с финансовото съдействие на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009-2014 г.

Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация ПИК и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.

Проектът „Деца, родители и учители срещу езика на омразата и дискриминацията“ се финансира в рамките на Програмата за подкрепа на НПО в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009-2014 г.

www.ngogrants.bg

**Методика за противодействие
на езика на омразата
в начален курс на образованието**

Доклад
за резултати от изпробване
на методиката в училище и препоръки

Фондация „Приложни изследвания и комуникации“

2016 г.

Деца, родители и учители заедно за толерантност

Този доклад представя и анализира 10 урочни теми, които бяха разработени и апробирани в начални училища, за да помогнат на децата, родителите и учителите в изграждането на основните психологични, емоционални и социални умения за ненасилствено и самоутвърждаващо поведение сред децата от 1 до 4 клас. Основната цел на разработените теми е да помогнат на учителите да преподават, а на учениците – да придобиват нужните умения за изграждане на социални и граждански умения, необходими за толерантното съжителство в едно мултикултурно общество, като същевременно включат и родителите в този важен процес. Стъпвайки върху обратната връзка, получена от учителите и децата от училищата, в които темите бяха апробирани, докладът представя и конкретни препоръки към Министерството на образованието, Регионалните инспекторати по образованието, както и към експертите и заетите в системата на началното образование.

Понастоящем българската образователна система все още не е намерила задоволителен и ефективен начин да прокара паралел между живота на децата в реалния свят и в интернет, където те все повече учат и се социализират. Това формира у тях представата, че получените в училище знания са приложими единствено в училище, а в истинския живот са необходими и приемливи съвсем други, нерядко противоречащи на преподаваните в клас ценности, правила. Използвайки иновативни педагогически практики, интерактивни техники и игрови упражнения, разработените уроци целят да развият социалните и гражданските умения, необходими на децата за справяне с предизвикателствата както в реалния, така и във виртуалния свят, без за целта да е необходимо въвеждането на допълнителни предмети или планирането на допълнителни часове. Занятията са разработени по начин, който съответства на задължителното учебно съдържание по отделни предмети от началния курс и държавните образователни изисквания.

Какво представлява езикът на омразата?

Препоръка № R (97) 20 на Комитета на министрите на Съвета на Европа до държавите членки определя като реч на омразата „всички изразни форми, разпространяващи, подбуждащи към, улесняващи или оправдаващи расовата ненавист, ксенофобията и антисемитизма или други форми на ненавист, основани на нетолерантност, включително нетолерантност, афиширана като агресивен национализъм и етноцентризъм, дискриминация и враждебност срещу малцинства, преселници и хора с имигрантски произход“ (Съвет на Европа, 1997). Тази дефиниция не е изчерпателна и Съветът на Европа, както и Европейският съд за човешките права, приемат за език на омразата и всички прояви на нетолерантно и враждебно отношение, думи (изговорени или написани), жестове и всякакъв друг вид комуникация, насочени срещу хора с различна сексуална ориентация, политически убеждения, или увреждания, както и враждебност към хората от определен пол или на определена възраст. Езикът на омразата представлява сериозен проблем, защото неизбежно води до нарушаване на човешките права, включително и до физическо насилие.

През новото хилядолетие интернет се превърна в неотменна част от ежедневието на почти половината човечество. Ползите и добрите страни на този феномен са многобройни и тук можем специално да отбележим безпрецедентния принос на световната мрежа за разширяване на свободата на словото, достъпа до информация и комуникацията. Същевременно обаче лесният достъп до виртуалното пространство, наред с привидната анонимност в мрежата, доведоха и до лавинообразно увеличаване на злоупотребите с тази свобода, а именно – масовото разпространение на езика на омразата. Според онлайн допитване, проведено от Съвета на Европа през 2012 г., 78% от анкетираните ежедневно срещат реч на омразата в онлайн пространството (Пл@тформа за толер@нтност.bg). Подобно изследване, проведено през 2015 г. с над 6600 участника от различни европейски държави, показва, че 83% от попълнителите анкетата са се сблъскали с езика на омразата онлайн. Най-често нетолерантни и злобни послания са били насочени към хората с нетрадиционна сексуална ориентация, мюсюлмани и жени (Titley, 2015).

Неслучайно през 2003 г. Комитетът на министрите на Съвета на Европа приема *Допълнителния протокол към Конвенцията за киберпрестъпленията относно криминализирането на действия с ра-*

систки и ксенофобски характер, извършени чрез компютърни системи. Протоколът отразява притесненията, свързани с нарастващия брой случаи на употреба на интернет за разпространяване на расистка и ксенофобска пропаганда (Съвет на Европа, 2003).

Езикът на омразата представлява форма на дискриминация и нарушава човешките права на хората, към които е адресиран. Освен че маргинализира, обижда и накърнява човешкото достойнство, в крайните си форми езикът на омразата води пряко към заплахи, насилие и нарушаване на правото на личен живот на цели групи хора. В следващия раздел разглеждаме защо е необходимо да се вземат активни и адекватни мерки срещу това явление от най-ранната детска възраст.

Защо има нужда от образование срещу езика на омразата и дискриминацията?

Съвременните общества се отличават със своето разнообразие и в това отношение България не прави изключение. От векове страната ни е дом на пъстра мозайка от общности с различен етнически произход, изповядващи различни религии, говорещи различни езици. През последните десетилетия в България се установяват и имигрантски групи. В резултат на динамичните глобални геополитически процеси тези новосформирани малцинства ще стават все по-многобройни. Това нарастващо многообразие несъмнено ще обогати българското общество и ще направи живота в страната по-интересен и цветен, но мултикултурното съжителство представлява и сериозно предизвикателство. Стереотипите, предразсъдъците, недоверието и страхът от различието могат да се превърнат в колосална пречка пред изграждането на толерантно общество, зачитащо правата на различните. Подобно отношение към различието може да доведе единствено до паралелно съжителство на капсулирани различни общности, но не и до изграждането на съвременно мултикултурно общество.

Най-ефективно и ефикасно оръжие срещу нетолерантността и неприемането на многообразието е образованието. От една страна, образованието е консервативна система, която по-бавно се адаптира към динамичните промени на съвременното и до голяма степен продължава да изпълнява своята традиционна роля на един от основните елементи за изграждането на нацията. Това е неизбежно свързано и с продължаващо репродуциране на определени национални (и националистически) стереотипи и предразсъдъци. Училището остава и предимно ориентирано към трупане и запаметяване на огромни количества готова информация, а развиването на социални и граждански умения у децата остава на заден план.

От друга страна, образованието няма алтернатива и има решаващо значение за изграждането на демократично и толерантно общество. В класните стаи на българските училища учат заедно деца от различни етнически, религиозни, културни и езикови общности. Те се срещат, опознават, учат и играят заедно. Правилно насочвани и подкрепяни, тези деца имат чудесна възможност и потенциал да превъзмогнат предразсъдъците и недоверието, които обитават света на възрастните, и да заживеят в свят, който не е доминиран от омразата и дискриминацията.

Тази необходимост бе ясно отразена в текста на допълнението към Чл. 1 от Правилника за прилагане на Закона за народната просвета, добавено през 2003 г. Той определя като една от основните цели на народната просвета „изграждане на свободна, морална и инициативна личност, която като български гражданин уважава законите, правата на другите, техния език, религия и култура“ (Министерство на образованието и науката, 1999). По подобен начин държавните образователни изисквания за учебно съдържание за образователна област „Обществени науки и гражданско образование“ определят сред основните си принципи плурализма, толерантността и зачитането на човешкото достойнство и равните неотменими права на човека (Министерство на образованието и науката, 2000).

Бързо променящата се демографска картина на българското общество не е единствената динамична метаморфоза, през която преминава нашата страна. Наред с останалия свят, дигиталната революция промени и в България традиционните начини, по които хората учат, общуват, работят и упражняват гражданските си права. Тези промени с пълна сила засягат и най-малките членове на обществото. Децата навлизат в света на дигиталните технологии още преди да тръгнат на детска градина. Преди да станат първокласници, множеството от тях, независимо от техния национален, социален или етнически произход, вече са активни потребители на интернет, използвайки го за игри, гледане на

видео съдържание, слушане на музика, учене, както и за общуване с други потребители (Шахбазян, Хайдиняк, Куманова, 2016).

За съжаление, освен множеството ползи, интернет крие и различни рискове и опасности. Неподготвени и незащитени, децата там лесно попадат на изключително вредно и неподходящо съдържание като порнография, насилие, неподходящи за възрастта им реклами, расистки и ксенофобски послания наред с други прояви на нетолерантност или омраза. Подобно съдържание може да доведе до много вредни последствия, като например ранна сексуализация и сексуални злоупотреби, комерсиализиране, намалена чувствителност към екстремното насилие, задълбочаване на половите стереотипи и дискриминативното поведение.

Годините, в които децата минават през началния етап от образованието, са от решаващо значение. Това е периодът, когато техническите умения на децата за навигиране в дигиталния свят многократно надвишават техните познавателни и социални умения. Изграждането на тези умения днес е затруднено от редица социално-икономически фактори. Концепцията за традиционното семейство се променя с годините и много от децата днес растат в нови, неконвенционални форми на семейни отношения. Поради голямата натовареност и дългите работни часове на родителите, в комбинация с лесно достъпните дигитални устройства и вече почти универсалния достъп до интернет, мнозинството от българските деца прекарват дълги часове във виртуалното пространство без присъствието на доверен възрастен, който да ги насочва и подкрепя.

Това изправя децата пред предизвикателства, с които те не могат да се справят, което спомага за зараждането на стереотипи и предразсъдъци у тях. Ако значимите възрастни не се намесят при проявата на тези първоначални негативни нагласи, те могат да прераснат в трайни предразсъдъци, които са устойчиви и водят до открито дискриминативно и агресивно поведение при учениците в по-горните класове. С порастването тези предразсъдъци само се задълбочават и се превръщат в нетолерантен мироглед, според който всичко различно се възприема като лошо, непълноценно и враждебно.

Интернет може да доведе и до други нежелани последици. Във виртуалното пространство е по-лесно детето да извърши агресивна постъпка срещу връстник от уязвима група. Пример за това е нарастването на онлайн тормоза, упражняван вече дори от деца в начален курс на образование.

Развиването на обществени и социални умения е основният механизъм, чрез който може да се противодейства на езика на омразата и дискриминацията. Най-добрата гаранция за устойчивостта на демократичното общество е създаването и поощряването на тези умения от най-ранна възраст. По много причини българското училище е призвано да играе ключова роля в този процес. Много от българските училища днес са мултикултурни. Като такива те предоставят безценна възможност на децата да се научат да разбират и зачитат различията, да уважават собствената и чуждата култура, да опознаят и приемат другия. От друга страна, без правилно напътстване и подходящо учебно съдържание съществува и риск от социално изключване и пренебрегване на определени групи деца, както и от развиване на нетолерантни нагласи. Учениците, които не успяват да придобият необходимите социални и граждански умения, са в риск от отпадане от училище, виктимизация, противообществено поведение, социално изключване и бедност.

Ролята на родителите

Методиката „Деца, родители и учители срещу езика на омразата и дискриминацията“ взема предвид и изключителната важност на родителите за развитието и обучението на децата. Тя предвижда тяхното активно включване в съвместни дейности с децата, както у дома, така и в училището. Това ще осигури на децата важна подкрепа и ще прокара мост между теоретичните знания и ценности, придобивани в училището, и реалния свят, в който те ги тестват и затвърждават. Съвместното решаване на задачи и участие в различни дейности, организирани в училището, ще помогне и на самите родители, предоставяйки им полезни ресурси да помогнат на детето си да изгради позитивна идентичност, както и да развие толерантно отношение към децата, които са различни от него.

Тъй като децата следват модела, наложен от родителите им, много е важно самите родители да учат заедно с децата и по този начин да преодолеят собствените си страхове от непознатото, които в много случаи стоят в основата на агресивното поведение към различното, включително и към различните деца.

Анкета, направена сред родителите на децата в училищата, в които бяха апробирани уроците, установи следните нагласи:

1. Според 71% от запитаните родители дискриминацията според етнически произход е широко разпространена в България. Дискриминирани са и хората с увреждания (63%), с различна от мнозинството религия (52%), както и тези, които са на над 55 години (44%).
2. Макар че отчитат проблема със широкото разпространение на дискриминативните нагласи в страната, над една трета от родителите признават, че биха били смутени, ако човек с различна религия или с различен етнос от тази на мнозинството от населението заеме висока политическа длъжност в страната.
3. Родителите са дълбоко скептични към усилията, които се полагат за борба с всички форми на дискриминацията – 83% смятат, че те са неефективни. 66% определят като неефективни и мерките, предприети за интеграцията (в сферите на образование, здравеопазване, жилищно настаняване и заетост) на ромската общност.
4. Запитани дали смятат, че родителите от мнозинството биха приели добре, ако децата им имат съученици от ромски произход, респондентите се разпределиха почти по равно в три групи (съгласни, несъгласни и без конкретно мнение).
5. Родителите бяха помолени да оценят как в учебното съдържание, преподавано на децата им, са представени хората с увреждания, хората с различен етнически произход или раса, хората с различна религиозна принадлежност, децата със специални образователни потребности, както и равенството между половете. Преобладаващото мнение е, че макар да се срещат опростенчески представи за света и човешките отношения (особено по темата за половите различия – 27%, и религията – 25%), като цяло текстовете и материалите създават предимно положително отношение към различието (между 36 и 48% за различните групи).

Методология и творчески процес

Урочните теми и методиката, на която те са базирани, са разработени от екип, ръководен от д-р Луиза Шахбазян от Фондация „Приложни изследвания и комуникации“. В екипа участваха методическите консултанти Мариета Радулова от Асоциация Родители, Геннадий Матвеев, педагогически съветник в 26 СОУ „Йордан Йовков“ в София, както и осем учители от 6 начални училища (Денка Сейкова, СОУ „Хан Исперих“, гр. Нови Пазар; Димитринка Костова, 11 ОУ „Николай Лилиев“, гр. Стара Загора; Таня Стефанова, СОУ „Любен Каравелов“, гр. Димитровград; Мария Стоилкова, 105 СОУ „Атанас Далчев“, София; Силвия Петрова, 26 СОУ „Йордан Йовков“, София; и Красимира Таскова, Лилия Чавкарска и Наталия Алексиева от 120 ОУ „Георги Сава Раковски“, София).

Екипът използва като основа методиката „Превенция на виртуално и реално насилие чрез интерактивно обучение в училище“, разработена от Националния център за безопасен интернет и тествана и прилагана през годините в редица български училища. Методиката успешно прилага интерактивните техники за развиване на основните психологични и емоционални умения на децата, които са необходими, за да могат те да осъзнават, да разбират и да се предпазват от риска да станат жертва или извършител на насилие както във виртуалното пространство, така и в реалността. Богатият опит от 5-годишното прилагане на тази обучителна методика показва, че детайлно разработени теми за занятия с времева рамка един учебен час, придружени от ясни инструкции и прости, но ефективни материали, успешно помагат на децата да възприемат модели на ненасилствено и себеутвърждаващо поведение.

Стъпвайки върху този опит, творческият екип адаптира подходящи теми от методиката „Превенция на виртуално и реално насилие“ и разработи няколко напълно нови теми, подходящи за определе-

ната възрастова група. След редица работни срещи и дискусии бяха избрани 10 теми, които покриват различните умения, определени от експертната група като важни за превенцията на речта на омразата и дискриминативните нагласи у децата. Процесът на разработване на темите беше доста интензивен и динамичен, защото включените в уроците задачи и упражнения трябваше да отговарят на заложените критерии и изисквания и да са съобразени с възрастта на децата. Уроците трябваше също така да се вписват във времевата рамка от 35 до 40-минутен учебен час, както и да отговарят на държавните образователни изисквания.

Темите бяха апробирани в шест начални училища във всички възрастови групи – 1, 2, 3 и 4 клас. Получената обратна връзка, описваща впечатленията на учителите от опита с прилагането на темите, беше използвана за редактиране и адаптиране на уроците и задачите. Финализираните уроци и учебните материали бяха разпространени сред училищата от партньорската мрежа на Фондация „Приложни изследвания и комуникации“ и Асоциация Родители. Впоследствие уроците бяха апробирани в 12 училища в Перник, Ботевград, Стара Загора, Нова Загора, Нови Пазар и София.

Интерактивни методика и урочни теми за превенция и ограничаване на езика на омразата

Децата в началния курс на образованието (1-4 клас) са на възраст, в която те формират своята социална идентичност и се полагат основите на техните умения за межкултурно и междуличностно общуване. Поради тази причина развиването на социалните и гражданските умения още от начален курс предоставя на децата възможност за пълно и хармонично развитие, както и възможността да учат, играят и общуват в училищна атмосфера, отличаваща се с толерантност, равноправно участие и солидарност.

Теоретичният и практическият опит, натрупан в редица страни, показва, че стандартното преподаване на определен набор от знания само по себе си не може да доведе до реална промяна във възприятията и нагласите на децата. За постигане на реална промяна са необходими още два компонента: създаване на условия, в които децата могат да практикуват граждански модели на поведение, както и включване на родителите, за да може тези ценности да присъстват в ежедневието на детето и в училището, и в семейството. По този начин ще се създаде среда, в която всички права на децата са гарантирани, за да растат те в благоприятна среда и да бъдат подготвени пълноценно да поемат отговорности в обществото.

Съществена роля за постигането на тази цел играят интерактивните съвместни дейности. При интерактивните техники децата са поставени в ситуации на активно взаимодействие помежду им, като така се поражда определени преживявания, които те могат да обсъждат заедно. В процеса на взаимодействието децата не само получават знания, но преди всичко формират умения и изграждат нагласи за положително общуване, което подпомага личностното им израстване.

Интерактивните техники осигуряват равноправно участие на всички деца, независимо от техните различия. По този начин се утвърждава практиката за възприемането на ценности като равнопоставеност, уважение към различията, емпатия, участие и отговорност.

Програмата поставя силен акцент върху активното участие на родителите. Предвидени са редица домашни задачи, които децата трябва да подготвят заедно с родителите си. Важен елемент от методиката е и съвместната извънкласна дейност, провеждана в училището с участието на децата, родителите и учителите.

Учителите са водещите фигури в прилагането на методиката. Те въвеждат децата в определената тема и ръководят груповата работа в клас. Учителят също е част от групата и се качва на подиума или до дъската само когато трябва да запише важен извод или да вземе материали. Всеки учител има важната задача да съдейства за успеха на груповите дейности и за груповото разбирателство, да насърчава процеса на взаимно опознаване и предаване на опит.

Методиката съдържа следните интерактивни техники:

1. Техники за въвеждаща дейност: игра или упражнение, което по забавен начин въвежда темата на урока, създава добра работна атмосфера и повишава степента на близост и доверие между членовете на групата.
2. Техники за групова работа в основната част на урока:
 - Мозъчна атака (брейнсторминг): учителят поставя въпрос, а децата дават своите мнения и идеи.
 - Дискусия: децата обсъждат определена тема, а учителят ги насочва като задава допълнителни въпроси.
 - Ролева игра: децата влизат в ролята на някой друг – герой от кратка сцена, отразяваща реална житейска ситуация или текст от учебния материал..
 - Игра за раздвижване (енерджайзър): кратка игра, съдържаща движение, танц или звуци за повишаване на тонуса на децата и разреждане на натрупано напрежение или умора.
 - Игра за доверие: игри и упражнения, които обикновено съдържат близък контакт и изискват доверяване на преценката на другите (например участниците са със затворени очи и трябва да изпълнят определена инструкция).
 - Игра за сътрудничество и екипност: на децата се задава обща цел, която те трябва да постигнат като отбор, съобразявайки се със силните и слабите страни на всеки свой съученик.
 - Беседа: обобщаване на наученото и случилото се.
3. Техники за заключителна дейност: те се използват, за да се обобщят новите знания и да се чуе мнението на децата. Децата получават възможност да споделят емоциите от преживяното с другите ученици, а учителят получава обратна връзка доколко успешно са стигнали до децата посланията на темата.

Разработените уроци / модулни теми могат да се провеждат в различни часове. По преценка на учителя те могат да бъдат комбинирани с други подходящи за целта теми от учебната програма. Във фазата на апробирането уроците бяха успешно включени в следните часове: Час на класа, Български език и литература, Околен свят, Изобразително изкуство, Музика, Занимания по интереси, Извънкласно четене, Извънкласни дейности, Проектни дейности.

1. Правила

Правилата за работа, поведение, взаимоотношения и комуникация в класната стая не са необходими само за безпроблемното и ползотворно протичане на учебния процес. Създаването на правила, които поощряват желаните и възпрепятстват нежеланите действия и поведение, е и много важна стъпка към осигуряването на безопасността на децата. Чрез правилата децата се научават на самодисциплина и самоконтрол. Ако детето знае правилата и те се прилагат по справедлив и последователен начин от учителя, атмосферата в класа е много по-приятна, намалява се тревожността и безпокойството у децата и те стават по-ангажирани с учебния процес.

Основните цели на урока са децата да научат как да обсъждат проблемни ситуации, как да работят ефективно в екип и как да участват активно във формулирането на кратки и ясни правила за работа в класната стая. Урокът е подходящ за Часа на класа, Околен свят, Часа по изобразително изкуство или Заниманията по интереси.

Учителите описват темата като много интересна за децата и провокираща ги към творчески подход, положителни емоции, уважение и съпричастност. Интерактивните техники впечатляват децата, защото представляват нестандартен и нов за повечето от тях метод. Задачите предизвикват голяма активност в класната стая и помагат на децата да осъзнаят, че правилата са важни, за да може време-

то, прекарано в училище, да е полезно, интересно и приятно за всички. Някои учители споделиха за интересни случаи – например, в един клас най-интересните правила са били предложени от децата, които по принцип имат най-силна склонност да нарушават дисциплината.

В почти всички класове са били изработени списъци с ясни и кратки правила за работа в час, за поведение през междучасието, при разговор със съучениците, при обръщане към учителя или друг възрастен. Всички правила са били формулирани с активното участие на самите деца. Те са определили и наказанията за неспазването им. Проведените упражнения са помогнали на децата да постигнат напредък в умението си да обсъждат проблемните ситуации и да намерят решение, приемливо за всички.

Според учителите разработените интерактивни занимания са изключително подходящи и за деца със специални образователни нужди – с говорни или социално-комуникативни проблеми. Такива деца често са в позиция на изолация, а в крайни случаи изпадат в конфронтация с останалите деца. Поради това сплотяващите групата интерактивни дейности, особено ако те включват и невербални форми на комуникация, могат да окажат ключово въздействие за успешна интеграция на такива деца в класната общност.

2. Работа в екип

Много е важно децата от ранна възраст да научат как да работят в екип. Много образователни системи по света все по-силно акцентират върху усвояване на така наречените меки умения, към които се причислява и умението за работа в група. През 2015 г. Програмата за международно оценяване на учениците (PISA) за пръв път включи в оценяването и отделен модул с тестови задачи, предназначени за измерване на уменията на учениците за екипна работа при решаване на проблеми. Българската образователна система обаче засега не обръща необходимото внимание на този елемент от детското развитие и училищата, в които децата имат възможност да разработват проекти в група, са по-скоро изключение. Наредба № 2 от 18.05.2000 г. за учебното съдържание, както и съответните приложения с държавните образователни изисквания за учебно съдържание, предвиждат екипна работа само по учебния предмет „Информационни технологии“.

Уменията за работа в екип включват:

- способността да се разбираме с другите и да се посветим на дадената задача;
- постигането на баланс между представянето на собствени решения на проблемите и възприемане на идеите на другите;
- принос за постигането на общи цели;
- разпознаването на собствения стил и влиянието му върху другите;
- уважение към индивидуалните различия и силните страни на другите.

Интерактивният урок „Работа в екип“ помага на децата да се запознаят с основните принципи за работа в група/екип. Насърчени да обмислят и сравнят предимствата и недостатъците на самостоятелната и груповата работа, те осъзнават, че съвместното справяне с определена задача може да бъде значително по-ефективно и интересно, а наред с това и забавно. Децата научават, че в екип те могат свободно да споделят своето мнение, идеи и опит, като същевременно уважават чуждото мнение и подкрепят другите участници. Най-подходящите часове за провеждане на урока са час на класа, час по изобразително изкуство или заниманията по интереси.

Учителите, тествали урока със своите ученици, споделиха, че децата са приели задачите като игра – те са били много активни и са се забавлявали искрено. Въпреки че в повечето случаи по-изявените ученици поемали лидерската роля и са вършили основната част от работата, всички деца са участвали с желание и са споделяли своите идеи за решаване на поставените им задачи. Естествено, малки проблеми и неразбирателства са неизбежни. Някои деца могат да се почувстват недооценени и не-

разбрани от партньорите в екипа си и навременната намеса на учителя в подобни случаи е необходима, за да се предотврати евентуален конфликт.

3. Разпознаване на емоциите

По време на детството, емоциите имат доминиращо значение в структурата на личността. Малките деца възприемат света не толкова чрез рационализацията, колкото чрез чувствата си. По тази причина емоционалната интелигентност е сред основните социални компетентности, които трябва да се изграждат у детето още от най-ранна възраст. Това включва способността на детето да разпознава и да разбира както собствените си емоции, така и емоциите на другите. Детето трябва да научи как да „разкодира“ сигнали, които получава чрез вербална и невербална комуникация от други хора. Движейки се в пространството на социалните взаимодействия, то трябва да умее да се ориентира, като изразява собствените си чувства и реагира на чувствата на другите. Разпознаването на чувствата е първата стъпка, която води към способността да ги изразяваш и описваш – едно от най-съществените социални умения за всеки човек.

Редица изследвания показват, че има връзка между умението на децата да разпознават емоциите и умението да ги контролират, за да постигат целите, които са си поставили. Това е ефективна мярка срещу възникването на поведенчески проблеми в юношеството. Установено е, че емоционалното учене повишава академичния успех на децата – връзка, която често се пренебрегва. Важен елемент от емоционалното учене е и практикуването на техники за справяне в конфликтни ситуации.

Не е изненадващо, че учителите определят урока „Разпознаване на емоциите“ като едно от занятията, които предизвикват най-голямо вълнение, активност и емоционалност в класа. Темата провокира интересни разсъждения, а подходящо избраните литературни и музикални произведения отключват у децата много силна емоционална реакция.

Кратки разкази и притчи са много подходящ инструмент, чрез който децата могат да откриват и разпознават емоциите, изпитани от героите – радост, страх, любов, тъга, гняв, изненада и други. Много важно е за се изберат разкази, в които могат да бъдат открити различни видове емоции, защото на тази възраст най-разпознаваемите емоции за децата са тъга и радост, докато другите ги затрудняват. Музиката помага на децата да научат, че чувствата не се изразяват единствено с думите, но и чрез интонацията, движението и жестовете.

Един учител отбеляза, че игровата дейност „Предай маската“, в която децата чрез пантомима и правене на гримаси изобразяват емоции, окуражила едно дете, което почти никога не изразява чувствата си, да вземе активно участие и то се е справило чудесно със задачата.

Повечето от децата искат да споделят какво ги прави щастливи или тъжни. Поради тази причина е желателно учителят да има на разположение повече от един учебен час, защото коректното отношение изисква всяко дете, което иска да говори, да бъде изслушано.

В края на часа децата осъзнават, че техните думи и поведение влияят върху чувствата на хората около тях – техните съученици, учители, семейството. Децата сами стигат до извода, че трябва да се отнасят към околните така, като биха искали те да се държат с тях. Едно от основните заключения от този урок е, че всички хора, без значение от техния етнос, религия и цвят на кожата, изпитват едни и същи емоции. Този извод може да послужи като силен аргумент за противодействие на езика на омразата и дискриминацията.

Урокът „Разпознаване на емоциите“ лесно се съчетава с учебното съдържание по следните предмети: Български език и литература, Музика, Изобразително изкуство, Занимания по интереси, Проектни дейности и с целите на Часа на класа.

4. АЗ-посланията

Една от ефикасните мерки срещу използването на езика на омразата е техниката „АЗ-посланието“. АЗ-посланията са важен аспект от развиването на себеутвърждаващо поведение и уменията за разрешаване на конфликти. Техниката позволява на детето да опише проблема, който го засяга и му причинява неудобство, без да употребява осъдителни, оценъчни и обвинителни твърдения. Това позволява на слушателя да приеме проблема на говорещия и да го мотивира за съвместно търсене на решението.

АЗ-формата обикновено се състои от три елемента. В началото се описват чувствата, които говорещият изпитва. Следва описанието на поведението, предизвикало това чувство. Накрая детето обяснява как го засяга това поведение – неговият ефект или последиците. Накратко, АЗ-посланието е ефективен и неконфликтен начин да обясниш как се чувстваш заради поведението на друг, без да го обвиняваш или критикуваш.

По време на урока децата се запознават с техниката АЗ-послание и я упражняват с помощта на различни характерни за тяхната възраст казуси. Така те научават как да действат уверено, като едновременно зачитат интересите и желанията на другите. Урокът подобрява и техните умения за работа в екип. И този урок лесно ще се вмести в часа на класа, часовете по български език и литература, изобразително изкуство или заниманията по интереси.

По време на апробирането децата проявиха голяма активност и даваха интересни предложения за избягване на обвинителните твърдения. Често децата вплитат актуални ситуации от училищния живот в техните АЗ-послания. Децата коментираха последиците от определен вид поведение и се учеха да описват чувствата си без нападателност. В края на урока повечето от тях осъзнават колко е важно да се утвърждаваш като добър човек с личностни достойнства и компетенции.

Един учител сподели за интересен случай с момиче, което разплакано споделило, че нейната приятелка е издала на друго дете тайната ѝ. Останалите деца били силно възмутени от постъпката, прегърнали детето, за да го успокоят, след което използвали АЗ-посланието за разрешаването на конфликта. Учителят подчерта, че и преди се е случвало някое дете да сподели, че е разстроено или тъжно заради постъпката на някой друг, но тогава другите деца не са реагирали по никакъв начин.

Друг интересен случай засяга дете с говорен дефект. Темата на урока мотивира останалите деца да се солидаризират с него, предавайки част от своите АЗ-послания с жестове и мимики.

5. Извличане на поука

Голяма част от житейските уроци се научават по принципа на опита и грешката, тъй като не съществуват готови решения или модели, които да работят във всяка ситуация. По тази причина за детето е важно да може да преосмисли всяко преживяване – както успехите, така и провалите през поуките, които то носи.

Целите на този урок са детето да се научи да осъзнава последиците от различните форми на поведение и съответно да избере конструктивното поведение вместо конфликтното. Подходящи средства за усвояване на тези умения са различни литературни произведения, предвидени в учебната програма, които да предоставят на децата възможността да изразят адекватно отношение към действията на литературните герои според етическата опозиция „добро-зло“. Подходящи за анализирани герои лесно могат да бъдат намерени в различни басни за деца, предвидени в учебния материал по български език и литература. Урокът може да се приложи и в час по изобразително изкуство или като извънкласна дейност.

В урока са предвидени различни ролеви игри, които провокират децата да разсъждават върху добрите и лошите постъпки на героите, чиято роля играят, както и да помислят как биха променили поведението на героя, ако наистина са на неговото място. Темата е и подходяща отправна точка за дебат за приятелството, както и за желаното поведение между приятели и отговорностите, които те имат един към друг. Дискусията за правилните и неправилните поведенчески действия между прия-

телите цели да предизвика децата да анализират възможно поведение на истинския приятел и да ги накара да се замислят как самите те реагират и действат в определени ситуации.

Според наблюденията на учителите в края на урока децата осмислят основните ценности в междуличностните отношения и осъзнават, че трябва да проявяват толерантност към другите. Конфликтното отношение неизменно води до неприятни последици за всички въввлечени и предизвиква съответна реакция под формата на нежелано поведение. Децата размишляват и за отговорността, която носи всеки човек за решенията си и последствията, които произлизат от тях – за самия него и за околните.

6. Критично мислене

За децата е много важно да умеят да се адаптират към различни стилове на общуване и да знаят как да комуникират с различни хора – близките си, приятели, познати и непознати. Особено важно е да научат и как да общуват безопасно в реалния живот и в интернет с непознати хора. Това не може да бъде постигнато, ако нямат развито критично мислене. Критичното мислене включва няколко процеса: разбиране на смисъла на проблема, търсене на решение, обхващане на множество гледни точки, определяне на причинно-следствените връзки, формиране на аргументирана позиция.

Критичното мислене е още по-важно при онлайн комуникацията или при търсенето на информация в интернет. Без добре развити умения да мислят и преценяват критично информацията децата лесно могат да бъдат подведени, манипулирани и потенциално да станат жертви на злоупотреба. За да използват интернет по безопасен начин, те трябва да се научат да подлагат на съмнение и да оценяват информацията, на която попадат и така да се предпазят от опасностите, които носи прекалената доверчивост.

Чрез различни игрови дейности и дискусии урокът насочва децата към осмислянето на възможните рискове при общуването с непознати хора в реалния живот и онлайн. Основната цел на урока е децата сами да стигнат до заключението, че никога не трябва да се срещат с някого, когото познават само от интернет, да не споделят личните си данни, като например пароли и снимки и да не свалят нищо от интернет без знанието на родителите си.

Подходящи часове за този урок са часът на класа, часовете по околна среда или заниманията по интереси.

Апробирането на урока показва, че като цяло децата имат определена представа за рисковете, които се крият в интернет и са запознати с опасностите, свързани с прекалената доверчивост при общуването с непознати хора. Въпреки това те често проявяват наивност и лесно могат да бъдат подведени. По време на уроците немалък брой деца споделиха за различни ситуации, в които непознати са ги заговаряли, което също е много подходяща отправна точка за обсъждане на рисковете от общуване с непознати.

7. Толерантност

Ако се върнем към вече цитираната *Препоръка № R (97) 20 на Комитета на министрите до държавите членки* и дефиницията там на речта на омразата като „всички изразни форми, разпространяващи, подбуждащи към, улесняващи или оправдаващи расовата ненавист, ксенофобията и антисемитизма или други форми на ненавист, основани на нетолерантност“, лесно можем да стигнем до извода, че две от основните и най-ефективни противодействия срещу езика на омразата са стимулирането и развиването на толерантно отношение към другите и особено към тези, които по някакъв начин се различават от нас. Толерантността е уважение и приемане на богатото многообразие на културите на нашия свят. Без толерантността към различните форми на човешкото битие, светът би бил обречен на перманентна война, омраза и насилие. Толерантността се насърчава от знанията, отвореността, общуването и от свободата на мисълта, съвестта и убежденията. Всеки човек е свободен да се придържа към собствените си убеждения, но също така трябва да приема, че другите също имат право да се придържат към своите.

Толерантността е активно отношение, отговорност, приемане на ценностите на демокрацията и върховенството на закона. Макар приемането на различни мнения да е един от основните стълбове на толерантността, това в никакъв случай не означава толериране на социалната несправедливост, омраза, дискриминация, налагане на определени възгледи (ЮНЕСКО, 1995).

Урокът за толерантност цели да научи децата, че различieto и многообразието правят живота по-интересен, пъстър и красив. Различните култури, езици, религии, традиции, обичаи, начини на обличане, ястия, филми и музика са богатство, достъпно за всички, които го ценят, приемат и уважават. Пътят към толерантността минава през стимулиране на любознателността на децата и запознаването им с многообразието на култури в нашата страна. Подходящо средство за тази цел е провеждането на общи дейности, свързани с традициите и обичаите на различните общности в България, а удобното време и място са часът на класа или заниманията по интереси.

Децата, участвали в апробирането на урока, намират темата за много любопитна. Много от тях споделиха своите впечатления за „различните“ деца, превръщайки часа в сполучливо съчетание от представяне на личния опит и научаване на нова информация. Повдига се и актуалната тема за бежанците. Децата разсъждаваха какво може да бъде направено, за да им се помогне, въпреки че си пролича и известна доза недоверие към тях, произлизаща от факта, че децата знаят много малко за бежанците, като това, което знаят, е силно повлияно от неблагоприятното медийно отразяване на бежанската криза.

8. Себеутвърждаващо поведение

Толерантността, както бе посочено по-горе, е признаването на правата и свободите на другите, включително и на техните мнения и възгледи. Но това по никакъв начин не означава, че трябва да се откажем или да променяме своите убеждения. Напротив – себеутвърждаващото поведение включва защитаването на собствената позиция и желания наред със зачитането на другия. Себеутвърждаващото поведение е по-добрата и работеща алтернатива на проявите на грубост и агресията. Себеутвърждаващото поведение в общуването е и умението да се откаже предложение, което не се харесва.

Това умение е изключително важно за децата. Ако те не научат как да отстояват мнението си, да изразяват чувствата си и да преследват личните си потребности без грубост и агресия, децата могат да загубят самочувствието си и да развият патологичен страх от критика и отхвърляне. Когато пораснат, подобни деца често компенсират ниската си самооценка и липса на себеутвърждаващи умения с нетолерантно отношение към хора и култури, които възприемат като различни. Езикът на омразата в интернет е едно от най-често използваните оръжия на подобни хора.

Основната дейност по време на урока е работата с казуси, представящи потенциални конфликтни ситуации, близки до ежедневието на децата от целевата възраст (7-10 години). Казусите предизвикват интерес и активност сред децата, които веднага си припомнят за сходни реални събития. Това прераста в емоционална дискусия за това кой как е постъпил в дадена ситуация и дали днес би повторил действията си, или по-скоро би потърсил друго решение. Казусите са подходящи и за бърза проверка доколко децата са усвоили техниките, изучавани в предишните уроци – АЗ-посланията, разпознаване на емоции, работа в екип и спазване на правилата.

Разбира се, един час не е достатъчен за усвояване на умението за избор на себеутвърждаващото поведение. Домашната задача, в която децата трябва да приложат наученото в класната стая в реална практическа ситуация при общуването с близък човек (родител или приятел), ще затвърди уменията им, но единствено редовното прилагане на техниката в ежедневието ще доведе до преодоляване на стереотипите при решаване или предотвратяване на конфликти. Урокът може да намери място в часа на класа, часовете по български език и литература или заниманията по интереси.

9. Силата на думите

Макар и далеч да не са единственият начин, по който хората изразяват чувствата си и споделят мислите си, думите без съмнение са най-въздействащият. Думите имат силата да помагат и разрушават, да лекуват и нараняват, да радват и обиждат. Позитивният език насърчава хората да се представят в най-добрата си светлина. Добрите и благи думи представляват извор на вдъхновение и поощрение за тези, към които са насочени.

Използването на груб, уронващ достойнството език има също толкова важно, ако не и по-силно въздействие и доказано влияе върху начина, по който хората, към които е насочен, се възприемат. Думите могат да наранят другите, макар и да се каже нещо обидно или унизително само на шега. Езикът влияе и на начина, по който мислим за нещата. Например честото излагане на расистки вицове или шеги може да доведе и до по-сериозни расистки изказвания, докато постепенно речта на омразата не се превърне в начин на ежедневното общуване.

Урокът „Силата на думите“ цели да изгради уменията на децата да разпознават думите, от една страна, като заплаха или насилие, а от друга – като съчувствие, подкрепа и съпричастност. Децата научават как да назовават чувствата си с думи, да изразяват нужди и да отправят молби. Цел на урока е и развитието на умения за ефективно справяне с конфликти чрез пренасочване на негативните емоции и мисли в положителна насока. Много подходящ за провеждане на урока е часът по български език и литература, но и часовете на класа, по изобразително изкуство и заниманията по интереси са също много удачни.

Дейностите, предвидени в рамките на урока, предизвикват много емоции сред учениците, които се възползват с голямо желание от възможността да споделят и изразят собственото си мнение. Учителите определят като силно въздействащ момент късането на листчетата, на които децата записвали „Думи, които нагрубяват“. След играта децата си правели взаимни забележки: ако някое дете е нагрубило друго, то му казва да „скъса“ тази дума от себе си, защото го загрозява.

10. Разрешаване на конфликти

Последната тема от разработената методика за обучение срещу езика на омразата има за цел да повиши чувствителността на децата към конфликтното поведение и да развие техните умения за разрешаване на конфликти по конструктивен и ненасилствен начин. Умението за разрешаване на конфликти е едно от най-важните, които трябва да придобие всеки млад човек, за да може да се справя успешно с предизвикателствата на живота. Най-добрият начин за разрешаване на един конфликт е сътрудничеството. Това е ситуацията, при която и двете страни се стремят да удовлетворят както своите, така и чуждите нужди и заедно да потърсят общо решение.

Ефективното разрешаване на конфликти включва определянето на същността на проблема и причината за конфликта, търсенето на възможни общи решения, осъзнаване и оценка на степента, до която проблемът е разрешен. Много често не е толкова важен самият резултат от разрешаването, а откритото общуване и доверието, което се изгражда в процеса на преговорите.

За децата е много важно и да знаят, че могат да потърсят и получат подкрепа от родителите и другите значими възрастни при разрешаване на конфликтни ситуации.

Урокът е много подходящ за час по български език и литература. След като учениците се запознаят с предвидения за часа учебен материал, в който героите демонстрират различни форми на поведение в конфликтни ситуации, те могат да дискутират техните постъпки и реакции, да сравняват какво самите те биха направили в сходна ситуация и да предлагат алтернативни действия, с които да разрешат конфликта. Тестването на темата показва, че тя е много интригуваща за децата и те се включват активно в дискусия с интересни коментари и разсъждения.

Децата споделят, че знаят как е правилно да подхождат към разрешаването на конфликти, но не винаги срещат съответна реакция и сътрудничество от другата страна в конфликта. Те споделят личен опит, който е показал, че компромисният и ненасилствен подход често не се оказва печеливш. По

тази причина децата питаха какво да правят в подобни случаи и дали винаги те трябва да проявяват търпение и да правят компромиси. С цел повишаване на тяхната самоувереност и изграждане на умения, игровите упражнения и домашните задачи, предвидени в този урок, предоставят възможност за използване и затвърждаване на всичките техники, научени по време на предходните уроци и тяхното прилагане за справяне с конфликти по ненасилствен начин.

Нагласите и поведението на децата преди и след обучението

За да се оцени въздействието на методиката, преди началото и след края на часовете бе проведено кратко проучване на нагласите и поведението на децата. Макар че не могат да послужат за формиране на категорични заключения, резултатите насочват към определени тенденции относно ефективността на методиката, нейните силни и слаби страни, както и насоките за бъдещо развитие.

През последните 4 седмици колко често детето:

1. Доброволно предлага помощта си на другите (например споделя вещи, храна, информация).

	Почти никога	Рядко	Често	Почти винаги
Преди обучението	3.1%	18.8%	48.7%	29.5%
След обучението	1.9%	16.3%	51.0%	30.8%

2. Интересува се от чувствата на другите (например пита другите защо са тъжни; включва в играта си дете, което е само).

	Почти никога	Рядко	Често	Почти винаги
Преди обучението	5.3%	15.5%	46.6%	32.6%
След обучението	2.9%	10.6%	49.0%	37.5%

3. Държи се и говори уважително с другите.

	Почти никога	Рядко	Често	Почти винаги
Преди обучението	0.4%	11.4%	41.4%	46.8%
След обучението	0.0%	4.9%	52.4%	42.7%

4. Пренебрегва други деца и възрастни, които са различни от него (по пол, раса, етническа принадлежност, възраст или имат увреждане).

	Почти никога	Рядко	Често	Почти винаги
Преди обучението	49.8%	38.8%	9.5%	1.9%
След обучението	38.5%	59.6%	1.9%	0.0%

Оценките са направени от класните ръководители на децата, както и от техните родители. Смятаме, че така получените резултати дават сравнително обективна и ясна оценка за поведението на децата. Резултатите сочат, че след проведените занимания по методиката „Деца, родители и учители срещу езика на омразата и дискриминацията“ учителите и родителите са забелязали следните промени в поведението на децата:

1. Увеличил се броят на тези, които доброволно помагат на съучениците си (макар увеличението да е в рамките на няколко процента, тенденцията е видима).
2. Повече деца са започнали да се интересуват как се чувстват другите деца.
3. Много деца са осъзнали колко е важно да говориш възпитано и уважително с другите и са променили поведението си в тази посока.

4. Броят на децата, които са пренебрегвали други деца и възрастни, различни от тях, не е бил особено висок и преди обучението, но след него е спаднал почти до нула.

Макар и да са много индикативни и да трябва да се разглеждат с известна предпазливост, тези резултати дават много положителна оценка за потенциала на методиката при по-системното ѝ прилагане да намали съществено използването на езика на омразата от децата.

Заклучение

Една от най-важните характеристики на методиката е, че при нейното прилагане децата освен да трупат набор от знания и информация, преди всичко натрупват личен опит. Множество изследвания в сферата на социалната психология категорично показват, че дискриминацията и предразсъдъците не могат да бъдат преборени, ако децата учат за тях по модела на класическото преподаване. Така те до голяма степен възприемат само информацията, която съответства на модел за света, който на възраст 7-10 години вече е почти изграден и съвпада с нагласите на родителите и семейството на детето. Тематичните интерактивни занятия, особено ако в тях участват деца от различни етнически групи, са най-подходящата формула, по която децата да учат едно за друго и спонтанно да развиват разбиране, емпатия и мултикултурни умения. Чрез опознаването, активния контакт и общуването с различни от него/нея деца в подходящи условия, у детето настъпва трайна позитивна промяна.

Семейството остава основен фактор, формиращ нагласите на детето към света, другите хора и особено към тези, които са по някакъв начин различни от него. Поради това активното включване на родителите и другите значими за детето членове на семейството в процеса на формиране на тези нагласи е от особено значение. В рамките на обучението родителите имат възможността да осмислят практиките си, да научат повече за негативните и позитивните послания, свързани с мултикултурното съжителство, както и да преразгледат собствените си стереотипи и предразсъдъци. По този начин ще се синхронизират посланията, които детето получава вкъщи и в училище, което ще подобри резултатите и устойчивостта на натрупаните мултикултурни умения във времето.

Препоръки:

- Противодействието на засилващата се тенденция към разпространение на езика на омразата трябва да стане приоритетен фокус на придобиването на социални и граждански компетентности в съответствие с държавния образователен стандарт за общообразователна подготовка за начален курс.
- Необходимо е по-широко въвеждане на интерактивни методи на обучение и прилагане на методики, които предполагат въвличане на родителите в развиването и затвърждаването на социалните и граждански компетентности у децата в началния курс на образованието.
- Дигиталните компетентности, включващи критично мислене и медийна грамотност, трябва да навлязат в по-широк кръг предмети, които позволяват развитие на социални и граждански компетентности и емоционална интелигентност, а не да се затварят в предметите, засягащи информационни технологии и информатика.
- Докато се обновява учебното съдържание да се предоставят на учителите методически наръчници, които да им помагат да работят за развиване на социални и граждански компетентности по интерактивен и въвличащ родителите метод.
- За да могат учителите да използват интерактивните методики по възможно най-ефективен начин, да се предвидят обучения за начални учители, включващи прилагането на интерактивни методи в работата с деца, владенето на груповата динамика и методите и инструментите за ефективно взаимодействие с родителите.

Библиография:

Министерство на образованието и науката (1999). Правилник за прилагане на Закона за народната просвета. www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=158

Министерство на образованието и науката (2000). Приложение № 4 към чл. 4, т. 4 чл. 4, т. 4 на държавни образователни изисквания за учебно съдържание. <http://www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=211>

Пл@тформа за толер@нтност.bg. Какво е "реч на омразата"? <http://ontolerance.eu>

Съвет на Европа (1997). Препоръка № R (97) 20 на Комитета на министрите до държавите членки относно „речта на омразата“ (приета от Комитета на министрите на 30 октомври 1997 г. на 607-та среща на представителите). <https://www.mtitc.government.bg/upload/docs/docbg20090309163717.doc>

Съвет на Европа (2003). Допълнителен протокол към Конвенцията за кибер-престъпленията относно криминализирането на действия с расистки и ксенофобски характер, извършени чрез компютърни системи. <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008160f>

Шахбазян, Луиза, Марко Хайдиняк, Антоанета Куманова (2016). Децата до 8 години и дигиталните технологии. София: Национален център за безопасен интернет.

ЮНЕСКО (1995). Декларацията за принципите на толерантността. <https://centertolerance.wordpress.com/мисия/декларацията-за-принципите-на-толера/>

Titley, Gavan (2015). Questions and Lessons from the 2015 Online Survey. No Hate Speech Movement. <http://www.nohatespeechmovement.org/survey-result>

Автори:

Д-р Луиза Шахбазян

Марко Хайдиняк

Георги Апостолов

